

TURİZM GELİRLERİ-MAKRO DEĞİŞKENLER ARASINDAKİ İLİŞKİNİN TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK OLARAK İNCELENMESİ (Araştırma Makalesi)

Nergis BİNGÖL (*)
Ceren PEHLİVAN (**)
Ayşegül HAN (***)

Öz

Turizm sektörüyle ilgili çalışmalar 1983 yılında çıkartılan Turizmi Teşvik Kanunu ile büyük bir ivme kazanmıştır. Başlangıçta yatırımlara önem verilmiş, izleyen dönemde ise bu yatırımlara ilişkin işletmelerin açılması sağlanmıştır. Yapılan teşvikler sonucunda turizm gelirlerinde artışlar sağlanırken ekonomide olumlu etkiler de görülmeye başlanmıştır. Gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümenin sürdürülmesinde fayda sağlayan turizm sektörü, gelişmekte olan ülkelerde ise kalkınma ve iktisadi gelişim için önemli bir sektör haline gelmiştir. Turizm sayesinde turistlerin gittikleri yerlerde harcama yapmaları o ülkenin ve halkının ekonomik seviyesine fayda sağlayacağı bilinmektedir. Bu sayede de gelişmiş ülke ekonomilerinden gelişmekte olan ülke ekonomilerine yönelik parasal aktarımın gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Bahsedilen ekonomik etkilerinin yanında politik ve sosyal pek çok sahada turizm sektörünün olumlu etkilerini görmek mümkündür. Bundan dolayı da hem gelişmiş ülkeler de hem de gelişmekte olan ülkeler de turizm sektörünün öneminin son derece fazla olduğu görülmektedir. Yapılan bu çalışmada ise turizm gelirleri ile makro değişkenler arasındaki ilişki zaman serisi analizi yöntemi kullanılarak değerlendirilmiştir. 1986-2019 yılları için Türkiye üzerine yapılan çalışma sonucunda turizm gelirlerinin ülkemizde istihdam, enflasyon, GDP ve döviz kuru ile ilişkisi ampirik olarak tespit edilmiştir. Fourier ADL Eşbütnleşme Analizi yardımıyla değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı belirlenmiştir. Yapılan Toda Yamamoto Nedensellik Analizi ile de nedensellik ilişkisi ve bu ilişkinin yönü belirlenmiştir. Analize göre döviz kuru ile

*) Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı (e-posta: nergisbingol89@gmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5760-2596>

**) Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı (e-posta: pehlivanceren2@gmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5632-2955>

***) Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Ana Bilim Dalı (e-posta: aysegullhann@gmail.com) ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3390-2129>

enflasyondan turizm gelirlerine doğru ve turizm gelirlerinden ise istihdama doğru tek yönlü nedensellik bulunduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Turizm Gelirleri, Döviz Kuru, İstihdam, Enflasyon, Ekonomik Büyüme.

Jel Kodları: L83, D51, J21, E31, O47.

Empirical Investigation of the Relationship Between Tourism Receipts and Macro Variables for Turkey

Abstract

The studies on the tourism sector have gained great acceleration by the help of the Tourism Incentive Law issued in 1983. In the beginning, investment have been attached great emphasis. In the period that followed, businesses with regard to these investment have been enabled to open. As a consequence of these incentives, while tourism receipts have been enabled to increase, positive impacts on the economy have been observed. Tourism sector, which utilizes to sustain economic growth in developed countries, has used as a important sector for economic progress and development in developing countries. By means of tourism, it has been long known that tourists who lay out money in the places they visit provide benefits to economic level of that country and its people. Thus and so, the transfer of financial from developed countries to developing countries has been actualised. Along with mentioned economic effects, it is possible to see positive effects of the tourism sector in many areas such as political and social. For this reason, the importance of tourism sector is seen as so significant for both developed countries and developing countries. In this working, the relationship between tourism receipts and macro variables has been evaluated by using time series analysis method. For the years 1986- 2019 as a result of studies conducted on Turkey, the relationship between the tourism incomes and employment, inflation, GDP and the exchange rate has been determined empirically. With the help of Fourier ADL Cointegration Analysis, the existence of a long-term relationship between variables is determined. With the Toda Yamamoto Causality Analysis, the causality relationship and the direction of this relationship have been determined. According to the analysis, it is observed that there is one-way causality from exchange rate inflation to tourism revenues and tourism revenues to employment.

Keywords: Tourism Receipts, Exchange Rate, Employment, Inflation, Economic Growth

Jel Codes: L83, D51, J21, E31, O47.

1. Giriş

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünya ekonomisinin en hızlı gelişme gösteren sektörlerinden biri turizm sektörü olmuştur (Çımat ve Bahar, 2003). Turizm, ihracatı

yapılamayan yerel hizmetlere tüketicilerin geçici olarak yer değiştirerek sahip olmasını içermektedir. Bu ticaret biçimi, küreselleşmenin önemli bir kanalı haline gelmiştir (Faber ve Gaubert, 2019). Turizm kendi başına bir endüstri değildir. Oteller, tur operatörleri, seyahat acentaları, havayolları gibi turistlere ve diğer çeşitli müşterilere ürün satan bir-biriyle ilişkili endüstrilerin bir koleksiyonudur. Diğer bir ifadeyle turizm, sabit oranla birleştirilmiş mal ve hizmet paketi olarak düşünülebilmektedir (Ardahaey, 2011).

Turizm sektörü, gelişmiş ülkelerde büyümenin devamlılığına katkı sağlarken gelişmekte olan ülkelerde sanayiye bir alternatif olarak kalkınmanın ve ekonomik gelişmenin önemli bir kaynağı haline gelmiş, refah düzeyinin yükselmesini sağlayarak gelirin tabana yayılmasına destek olmuştur (Polat, 2019; Akın, 2018). Turistlerin varış noktasında yapmış oldukları harcamalar yoluyla turizm sektörü ülkenin ve yerel halkın ekonomik faaliyetlerine katkı sağlamaktadır. Turizm sektörünün önünü açtığı bu faaliyetler gelişmiş ekonomilerden gelişmekte olan ekonomilere doğru değer aktarımı yapılmasını sağlamaktadır (Zengin, 2010). Turizm sektörü sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda sağlık, politik ve toplumsal birçok alanda da olumlu etkiler oluşturmaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler için turizm faaliyetleri büyük önem teşkil etmektedir.

Turizm sektöründen sağlanacak olan gelirin, turizm sektörünün performansı ve verimliliğinin artışıyla kullanılmasının yanı sıra bu olumlu performanstan etkilenen birçok değişken ve sektör bulunmaktadır (Albayrak, 2017). Söz konusu değişkenler reel döviz kuru, ekonomik büyüme, enflasyon ve istihdam oranı gibi makroekonomik değişkenlerdir. Makroekonomik değişkenlerin turizm sektörü üzerindeki ve turizm sektörünün makroekonomik değişkenler üzerinde yaratmış olduğu etki sektörün yönlendirilmesine katkı sağlayacaktır (Akdağ ve Seçilmiş, 2018). Eğer bu faktörler doğru bir şekilde analiz edilmezse hem mali kaynaklar hem de doğal kaynaklar atıl kalmış olacak ve sosyal ve kültürel kirlenmeler başlayacaktır (Şen ve Şit, 2015). Bu durumdan hareketle bu çalışmada 1986- 2019 yılları arasındaki turizm gelirlerinin makro değişkenler üzerindeki etkisi zaman serisi analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm giriş bölümü, ikinci bölüm turizm sektörü üzerinde etkili olan makroekonomik değişkenlerin ve bu konu ile ilgili yapılmış çalışmaların incelendiği literatür bölümüdür. Üçüncü bölümde makro değişkenlerin turizm gelirleri üzerindeki etkisinin incelendiği analizler yer almaktadır. Dördüncü bölüm ise analiz sonuçlarının değerlendirildiği sonuç bölümüdür. Bu çalışma yazarlar tarafından araştırma etiği kurallarına uygun bir şekilde hazırlanmıştır.

2. Literatür İncelemesi

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle makro değişkenler ve turizm gelirleri arasındaki ilişkinin iktisadi yorumu üzerinde durulmuştur. Daha sonra konuyla ilgili yapılmış olan çalışmalar incelenmiştir.

2.1. Makro Ekonomik Değişkenler ve Turizm Gelirleri Arasındaki İlişkinin İktisadi Yorumu

Ekonomik büyüme makro ekonomik teoride en çok incelenen konulardan biridir. Turizm gelirlerinin makro değişkenlerle ilişkisini inceleyen çalışmaların büyük çoğunluğunda da ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki ilişkinin incelendiği görülmektedir. Turizm gelirleri gelişmiş ülkeler için dengeleyici, gelişmekte olan ülkeler de ise ekonomik büyüme için itici bir unsur olarak görülmektedir (Şahin, 2017). Turizmin faklı kanallar aracılığıyla ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu kanallar beş farklı şekilde sıralanmaktadır. Birincisi turizm, ithal sermaye malları veya üretim sürecinde kullanılan temel girdiler için önemli bir döviz kazancı sağlamaktadır. İkincisi, turizm yerel firmalar ile diğer turistik ülkelerdeki firmalar arasındaki yeni altyapı, rekabet ve yatırımlara ilham veren önemli bir kaynaktır. Üçüncüsü, turizm diğer endüstrilerin gelişimini doğrudan ve dolaylı etkilerle teşvik etmektedir. Dördüncüsü, turizm istihdam yaratmaya ve geliri artırmaya katkıda bulunmaktadır. Beşinci olarak, turizm ulusal firmalarda ölçek ekonomilerinin olumlu kullanımını sağlamaktadır. Son olarak turizm, teknik bilginin yayılması, araştırma ve geliştirmenin teşvik edilmesi ve beşeri sermayenin birikmesi için önemli bir faktör olarak görülmektedir (Schubert, Brida ve Risso, 2011). Bunların yanı sıra turistik harcamalar, birçok ülkede döviz gelirleri yoluyla daha iyi bir ödemeler dengesi sağlanmasına katkıda bulunan alternatif bir ihracat biçimi olmuştur. Turizmin hızlı gelişimi çarpan etkileri, ödemeler dengesinin iyileştirilmesi ve turizmi desteklemek için devlet politikalarının uygulanması yoluyla hane halkı gelirlerinin ve hükümet gelirlerinin doğrudan ve dolaylı olarak büyümesine yol açmaktadır. Sonuç olarak turizmin gelişmesinin ekonomik büyümeye olumlu bir katkı sağladığı görülmektedir (Belloumi, 2010).

Turizm gelirleri ile ilişkisi incelenen bir diğer makro değişken de enflasyondur. Genel olarak turizm açısından enflasyon oranı ulaşım, konaklama, yiyecek ve içecek hizmetleri gibi birçok değişkenin fiyatlarının artması ve azalması sonucu ortaya çıkmaktadır (Delisle ve Venne, 2005). Akademik çalışmalarda ise enflasyon ve turizm arasındaki ilişki, turizmden enflasyona ve enflasyondan turizme olmak üzere iki farklı açıdan ele alınmaktadır. Gelişmekte olan bir ekonomide hem iç hem de uluslararası turizmde meydana gelen canlanma ithal mal talebinde ve bölgesel ürün ve üretim faktörleri talebinde artış meydana getirmektedir. Artan talebi karşılamak amacıyla yapılan yatırımlar ve yatırımlar sonucunda üretim faaliyetine geçilmesi eş zamanlı bir durum olmadığı için kısa dönemde talepteki artıştan kaynaklı fiyatlar genel düzeyinde yükselmeler meydana gelmektedir. Diğer bir ifadeyle turizm sektörünün gelişmeye başladığı ilk dönemlerde karşılanamayan mal ve hizmet talebi fiyatlar genel seviyesinde bir artışa neden olmaktadır. Yerli nüfus ve yabancı ziyaretçiler arasındaki satın alma gücü farklılıkları da enflasyon üzerinde arttırıcı bir etki meydana getirmektedir (Zengin, 2010).

İçöz (1991)'de enflasyonun turizm sektörü üzerinde yaratmış olduğu etkiyi birkaç farklı açıdan ele almıştır. Enflasyon yatırımcıların en çok kâr getiren yatırımlara yönel-

mesine neden olmakta ve bu şekilde ekonomide kaynak dağılımının bozulmasına yol açmaktadır. Turizm sektöründe çalışan iş gücünün enflasyon nedeniyle nominal ücretlerinde artış meydana gelmiş olsa da reel ücretleri düşmektedir. Bu da iş gücünde verimsizliğe yol açmaktadır. Ülkenin sahip olduğu yüksek enflasyon oranı, dış turizm açısından güvensiz bir ortamın oluşmasına ve turizm talebi üzerinde caydırıcı bir etki meydana gelmesine neden olmaktadır. Maliyet enflasyonunun turistik mal ve hizmet üretiminde kullanılan girdilerin fiyatlarını yükseltmesi faktör maliyetlerini artırarak turizm gelirleri üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır. Enflasyonist fiyat artışlarının sebep olduğu turizm talebindeki düşüşler yüksek maliyetler ile kurulmuş olan tesislerin doluluk oranlarının düşmesine, yatırımlardan beklenen geri dönüşlerin uzamasına ve kârlılıkta azalmaya yol açabilmektedir. Bu durum turizm sektörüne yapılacak yeni yatırımlar üzerinde caydırıcı etki oluşturmaktadır.

Turistlerin seyahat kararı verirken gidecekleri ülkenin enflasyon oranı hakkında sınırlı bilgiye sahip oldukları ve enflasyon oranlarının aksine döviz kurlarının seyahat kararlarında daha etkili olduğu kabul edilmektedir (Aydın, Darıcı ve Taşçı, 2015). Bu durum turizm gelirleri ve döviz kurları arasındaki ilişkinin de incelenmesini gerekli hale getirmektedir. Döviz kurları ve turizm gelirleri arasındaki ilişki ise turistik mal ve hizmetlerin göreceli fiyatlarıyla ilişkilidir. Turistlerin, turizm kapsamında yapmış oldukları harcamalar o ülkenin ihracatı olarak değerlendirilmektedir. Bu harcamalar ise reel döviz kurundan etkilenmektedir. Reel döviz kurundaki artış mal ve hizmetleri daha ucuz hale getirecek, talep artışı yaşanacak ve turizm gelirleri üzerinde olumlu bir etki meydana gelmiş olacaktır. Ters bir durumun meydana gelmesi halinde ise turizm gelirleri düşecektir (Öncel, İnal ve Torusdağ, 2016). Turizm gelirlerindeki düşüş birçok sektörü doğrudan ve dolaylı yoldan etkileyeceği için uygun döviz kuru politikasının seçilmesi gerekmektedir (Albayrak, 2017).

Turizm gelirlerinin en fazla etkilemiş olduğu değişkenlerden bir diğeri de hiç kuşkusuz istihdamdır. Turizm konaklama, yiyecek ve içecek, yerel ulaşım, eğlence, alışveriş harcamaları gibi unsurlarla birçok destinasyonun ekonomisinin önemli bir ayağı olup istihdam için önemli fırsatlar oluşturmaktadır (UNWTO, 2010). Turizmin sunduğu üç farklı istihdam türü vardır. Bunlar; doğrudan, dolaylı ve uyarılmış istihdamdır. Doğrudan istihdam, turizm tesislerinde turist tüketiminden kaynaklanan istihdamdır. Dolaylı istihdam turizm tedarik sektöründeki istihdamın bir sonucudur, ancak doğrudan turist harcamalarından kaynaklanmamaktadır. Uyarılmış istihdam, turizm çarpanı etkilerinden kaynaklanan ek istihdam olarak ortaya çıkmaktadır (Ardahaey, 2011). Turizm sektörünün istihdamı artırması sektörün en temel özelliklerinden olan otomasyon ve mekanizasyon imkânlarının sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle turizm sektöründe iş gücü talebi diğer sektörlerle kıyasla daha fazladır (Şit, 2016). Ayrıca bu sektördeki işgücü talebi sadece yetenekli ve eğitilmiş işgücü ile sınırlı kalmayıp düşük eğitim düzeyindeki işgücüne de yoğun talebin önünü açmaktadır (Çetintaş ve Bektaş, 2008).

2.2. Konuyla İlgili Yapılmış Araştırmalar

Balaguer ve Cantavella-Jordá (2002), İspanya için turizm gelirlerinin ekonomiye etkisini araştırmışlardır. Son otuz yıllık periyotta İspanya'daki ekonomik gelişmelerin uluslararası turizmin sürekli genişlemesine duyarlı olduğu görülmüştür. Turizm faaliyetinin artmasının zaman içinde ekonomide çarpan etkisi yarattığı saptanmıştır. Ayrıca çalışmada devlet tarafından yapılacak turizm teşviklerinin ekonomiye katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

Çımat ve Bahar (2003), turizm sektörünün Türkiye'de ekonomi üzerinde oluşturduğu etkinin boyutlarını incelemişlerdir. 1980 yılında döviz işlemlerinde gerçekleştirilen serbestleşme hareketleri sonucunda ülkeye döviz akışının sağlanması gerçekleştirilmiştir. Turizm sektörünün de bu işlem için önemli bir alan oluşturduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca turizmde gerçekleştirilen iyileştirmelerin istihdam, ihracat ve yatırım üzerinde de etkili olacağını belirtmişlerdir.

Dritsakis (2004), Yunanistan için bir çalışma yürütmüştür. Yunanistan'a; Almanya ve İngiltere'den gelen uluslararası turizm talebinin ekonomi üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışmada zaman serisi yöntemi kullanılmış ve turizm gelirleri, döviz kuru, büyüme değişkenleri kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır.

Delisle ve Venne (2005), turizm gelirlerinin sektörler ve ekonomi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Kanada üzerine yaptıkları çalışmada turizmin oteller, seyahat acenteleri, havayolları ve restoranlar üzerinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bu nedenle turizmin sadece bir endüstri olmadığını ve birçok alanı etkilediğini vurgulamışlardır. Çalışmada turizmin ekonomik yönü de incelenmiş sektörün enflasyon, yabancı yatırımlar, büyüme ve istihdam üzerindeki etkisi de sayısal verilerle irdelenmiştir.

Aktaş (2005), çalışmasında turizm gelirlerini etkileyen faktörleri araştırmış ve Türkiye için 1980-2000 yıllarını kapsayan bir çalışma yürütmüştür. Turist sayısı, turistik yatak kapasitesi, döviz kuru, yabancı sermaye miktarı, seyahat acentelerinin sayısı, devlet bütçesinden tanıtım ve reklam amacıyla turizm sektöründe kullanılan para miktarının kullanıldığı çalışmada turizm sektörü ve ekonomiye olan olası etkileri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmada bağımlı değişken olarak ise turizm gelirleri kullanılmıştır. İlgili değişkenler arasındaki ilişki ekonometrik analizle de kanıtlanmıştır.

Gökovalı ve Bahar (2006), seçmiş oldukları 13 Akdeniz ülkesini baz alarak panel analizi yapmışlardır. 1987-2002 yıllarını kapsayan çalışmada rassal etkiler ve sabit etkiler modellerini kullanmışlardır. Çalışmalarında sabit sermaye yatırımları, turizm gelirleri ve büyüme arasında birbirlerini etkileme potansiyelinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Lee ve Chang (2008), 23 OECD ülkesiyle birlikte seçtikleri 32 OECD üyesi olmayan ülkeyi ele alarak panel analizi yapmışlardır. Ülkeler arasında karşılaştırma yaparak ele aldıkları çalışmada panel eş bütünleşme analizini kullanmışlardır. Yapılan analizler sonucunda kişi başına turizm harcamaları, döviz kuru ve turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkin bir rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Katircioğlu (2009), Türkiye üzerinde ticaret, turizm ve büyüme ilişkisinin incelemiştir. ARDL analizinin yapıldığı çalışma sonucunda turist sayısında meydana gelen bir artışın döviz kuru üzerinde etkili olacağını belirtmiştir.

Ardahaey (2010), turizm gelirlerinin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemiştir. Çalışmada turizm kavramı incelenmiş ve konuya ilişkin bir model oluşturulmuştur. Modelde turizm gelirlerinin ülke ekonomisi üzerindeki etkisi ele alınmıştır. İstihdam, sermaye hareketleri, enflasyon gibi değişkenlerin kullanıldığı çalışmada gelişmekte olan ülkelerin kısa ve uzun vadeli stratejik planlamalar yapmasının ve belirli yetenek ve turizm ürünlerinin kullanılması ile ekonomik problemlerin çözülebileceği belirtilmiştir.

Zengin (2010) çalışmasında turizm sektöründe yaşanan gelişmelerin Türkiye ekonomik yapısı üzerindeki etkisini hem reel hem de moneter açıdan incelemiştir. 1983 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanununun turizmin gelişmesine katkı sağladığını vurgulamıştır. Ayrıca hükümetlerinde izlediği politikaların turizm olumlu katkılar sunduğunu belirtmiştir. Turizm sayesinde ülkeye döviz girişinin sağlandığını ve istihdam üzerinde etkili bir rol oynadığını savunmuştur.

Schubert, Brida ve Risso (2011), küçük ekonomilere sahip ülkelerde turizm gelirlerinin ekonomiye olan katkısını incelemiştir. 1970-2008 yılları arasında Antigua ve Barbuda için yaptıkları zaman serisinde turizm gelirleri ile döviz kuru ve büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu belirlemiştir. Zaman içerisinde ekonomi dinamiklerinin turizm gelirleriyle birlikte arttığını saptamışlardır.

Surugiu, Leitão ve Surugiu (2011), Romanya için bir çalışma yürütmüşlerdir. Çalışmada Tobit yöntemiyle birlikte sabit etkiler yöntemi kullanılmıştır. 1997-2008 yılları arasında 23 Avrupa ülkesi için turist girişlerinin Romanya ekonomisinde; nüfus, ikili ticaret ve fiyatlar, kişi başına düşen gelir üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Erkan, Kara ve Harbalıoğlu (2013) turizm gelirleri üzerinde hangi faktörlerin etkili olduğunu araştırmışlardır. Turizm etkilerinin ekonomik, sosyal ve ekolojik açıdan önemli bir faktör olduğunu belirtmişler ve çalışmalarında turizm konusunu çok boyutlu bir şekilde ele almışlardır. Aylık veriler kullanılarak yapılan ekonometrik analizde turist sayısı, reel efektif döviz kuru, reel toplam yatırım tutarı, turizm sektörü istihdamı gibi değişkenleri kullanmışlardır. 2005-2012 yılları için Türkiye baz alınarak yapılan çalışmada turizm gelirleri ile turist sayısı arasında bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Güneş ve Kabadayı (2015), çalışmalarında makro değişkenlerin yanı sıra dinsel, politik ve askeri etkileri de göz önünde bulundurarak kukla değişkenler kullanmışlardır. 1996-2014 yılları arasındaki dönem içerisinde seçtikleri 89 ülkeden Türkiye'ye gelen turistlerin ekonomiye etkilerini ve Türkiye'yi talep etmelerindeki nedenleri incelemiştir. Çalışma sonucunda ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan benzerlik gösteren ve daha yakın görülen ülkelere Türkiye'ye gelen turist sayısının daha fazla olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Işık ve Bostancı 2017 yılında yaptıkları çalışmada Avrupa'dan Türkiye'ye gelen turistlerin ekonomide oluşturdukları etkileri incelemiştir. 2000-2015 yıllarını kapsa-

yan çalışmada Belçika, Yunanistan, Portekiz, İsveç, İsviçre, İngiltere, Avustralya, Fransa, Almanya, İspanya, İtalya'dan oluşan on bir Avrupa ülkesi için panel analizi yapılmıştır. Yapılan panel analizi sonucunda on bir Avrupa ülkesinin kişi başına düşen gelir değişkeni ile nüfus değişkeni arasında Türkiye'ye yönelik akımlar için olumlu sonuçların olduğu görülmüştür.

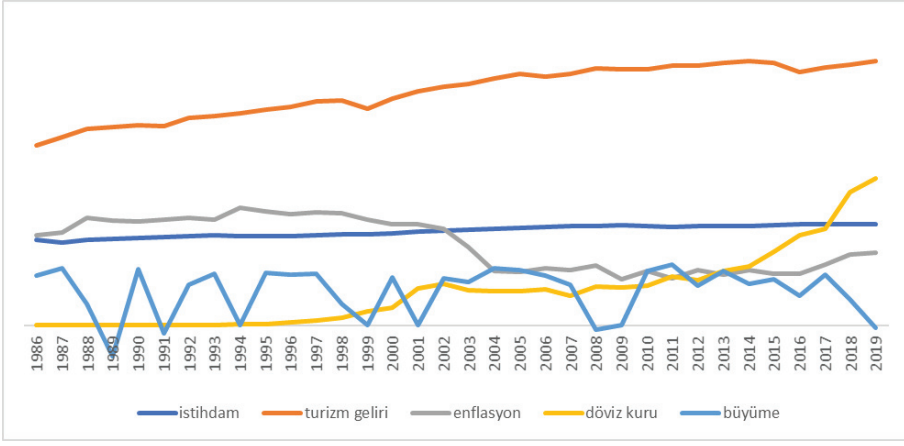
Ersungur, Doru ve Aslan (2017), çalışmalarında Türkiye için uluslararası turizm talebinin belirleyicilerini incelemişlerdir. 2000-2014 yılları arasında en fazla turist alan 22 ülkenin sosyo-ekonomik verileri kullanılarak turizm hareketlerini etkileyen faktörler araştırılmıştır. Türkiye'ye gelen turist sayısı çalışmada bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak da; turist gönderen ülkenin siyasi istikrar değişkeni, turist gönderen ülkelerin gelir düzeyleri ve görelî fiyat seviyeleri, kişi başına düşen turizm harcamaları ile iki ülke arasındaki döviz kuru değişkeni kullanılmıştır. Panel analizinin yapıldığı çalışmada değişkenlerin teorik açıdan beklenen sonuçları verdiği görülmüştür.

Hepkorucu ve Doğan (2019) yılında turizm gelirlerinin mevsimsel etkilerden ne oranda etkilendiği araştırmışlardır. Çalışmalarında 2014- 2018 yılları arasında aylık veriler kullanarak Türkiye için bir çalışma yürütmüşlerdir. Yapılan analiz sonucunda turizm sektöründe yaşanan şokların etkisinin belirli bir süre sonunda azalmadığı, sistem üzerinde kalıcılığının bulunduğu görülmüştür.

3. Yöntem

Çalışmada turizm gelirleri ile makro değişkenler arasındaki ilişki zaman serisi analizi yöntemiyle incelenmiştir. Ele alınan değişkenler belirlenirken literatür baz alınarak çalışma yürütülmüştür. Aktaş (2005), Gökövalı ve Bahar (2006) ile Lee ve Chang (2008)'in çalışmalarında kullandıkları turizm gelirleri bu çalışmada da bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bağımsız değişken belirlenirken yine literatür baz alınmakla beraber daha kapsamlı bir araştırma için Dritsakı (2004), Katırcıoğlu (2009) ve Surugiu, Leitão ve Surugiu (2011)'in çalışmalarında kullandıkları bireysel değişkenler toplulaştırarak incelenmiştir. Çalışma da ele alınan zaman aralığının ve değişkenlerin kapsamının genişliği çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayırmaktadır. 1986-2019 yılları için yıllık veriler kullanılarak yapılan analizde ilk olarak değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir. Birim kök testleri yapılmış ve aynı seviyede durağan hale gelen değişkenlere eş bütünleşme testi uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli bağlantı yapılan eş bütünleşme testiyle belirlenmiştir. Son olarak da değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin ve yönünün belirlenmesi için nedensellik testi uygulanmıştır. Şekil 1'de 1986-2019 dönemine ait turizm gelirleri, enflasyon oranları, büyüme oranları, istihdam oranları ve döviz kurlarına ait değerlerin grafiği yer almaktadır.

Şekil 1. Türkiye turizm gelirleri ve makro ekonomik değişkenlerin seyri.

Türkiye coğrafi konumu, tarihi çeşitliliği, kış ve yaz turizmine elverişli doğal zenginlikleri gibi sahip olduğu faktörlerle her dönem turizm faaliyetlerinin yapılması için elverişli bir yapıya sahiptir. Fakat turizm faaliyetlerinin hem içeride hem dışarıda meydana gelen siyasi, ekonomik, terör gibi birçok faktörden etkilenmesi turizmden her dönem aynı oranda fayda sağlanmasının önünde engel oluşturmaktadır. Türkiye’de turizm sektörünü dolayısıyla turizm gelirleri gibi önemli bir gelir kaynağını ve temel makro ekonomik değişkenleri etkileyen birçok olay meydana gelmiştir. İncelenen dönem aralığında meydana gelen 1991 I. Körfez Savaşı, 1997 Güneydoğu Asya ve 1998 Rusya mali krizleri, 1999 yılında yaşanan 17 Ağustos ve 12 Kasım depremleri, 2006 yılında ortaya çıkan kuş gribi ve Lübnan savaşları, 2008 küresel finans krizi, 2015 yılında Türkiye ve Rusya arasında ortaya çıkan savaş uçağı krizleri, 2016 yılında Türkiye ve dünyada yaşanan güvenlik olaylarının sektör üzerinde etkileri görülmüştür. Söz konusu yıllar dışında Türkiye’de turizm gelirlerinde önemli artışlar olmuştur.

Turizm açısından enflasyon rakamları değerlendirildiğinde Türkiye turizminde meydana gelen canlanmanın ithal mal talebini arttırdığı gibi bölgesel ürünlerin ve üretim faktörlerinin de talebinde artış meydana getirdiği, talepte meydana gelen artışın üretim faktörlerinin maliyetlerinin yükselmesine, talebi karşılamak amacıyla yapılması gereken yatırımların anında yapılamaması da kısa dönemde talep artışından dolayı fiyatlar genel seviyesinde yükselişe sebep olduğu yorumu yapılmaktadır (Öztaş’tan aktaran Akın, 2018). Türkiye ekonomisinde 1986- 2001 döneminde yüksek enflasyonlu, yüksek büyüme oranları ortaya çıkmıştır. Bu durum da Türkiye ekonomisinin istikrarsız ve aşırı dalgalı büyüme performansına sahip olduğunu göstermektedir (Akın, 2018). Turizm sektörü Türkiye’ye ekonomisinde çoğaltan etkisiyle ekonomiye bir canlılık kazandırmakta olup büyüme rakamlarındaki önemi artmaktadır (Tutar ve Tutar’dan aktaran Bozgeyik ve Yoloğlu, 2015).

Şekil 1’de Türkiye ekonomisinde reel döviz kurunun zamanla artış trendi içerisine girdiği görülmektedir. Bu durum yabancı paraların Türkiye’de değerlendirildiğini ve dolayısıyla yabancı turistler açısından Türk turizminin daha ucuz hale geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla zamanla yükselen reel kurlar turizm gelirlerinin yüksek seviyelerde seyretmesine neden olmuştur. Türkiye ekonomisi için turizmin istihdam kaynağı olduğu bilinse de etkisini tam anlamıyla belirlemek mümkün olamamaktadır. Çünkü turizm yatırım aşamasından son aşamaya kadar dolaylı veya dolaysız olarak çeşitli istihdam imkânları sunmaktadır (Çımat ve Bahar, 2003: 14). Şekilde ise incelenen dönem aralığında turizmde istihdam edilen kişi sayısı yer almaktadır. Şekil göz önünde bulundurulduğunda turizmde istihdam edilen kişi sayısında her yıl artış olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımlamaları ve Kaynakları

Değişkenler	Açıklaması	Kaynağı
Turizm Gelirleri	Bin US \$	Kültür ve Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri
Döviz Kuru	Reel Döviz Kuru	Merkez Bankası
İstihdam	Turizm Sektörü İstihdam Sayısı	Turizm Yatırımcıları Derneği
Enflasyon	Enflasyon Oranı (TÜFE %)	Dünya Bankası, TUIK
GSYİH	Reel GSYİH (Yıllık US \$)	Dünya Bankası

Turizm gelirleri, GDP ve enflasyon değerlerinin logaritması alınmış, diğer değişkenler düzey değerleri ile analizde kullanılmıştır. Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler tablo 2’de yer almaktadır. Konuya ilişkin denklem ise eşitlik 1’de yer almaktadır.

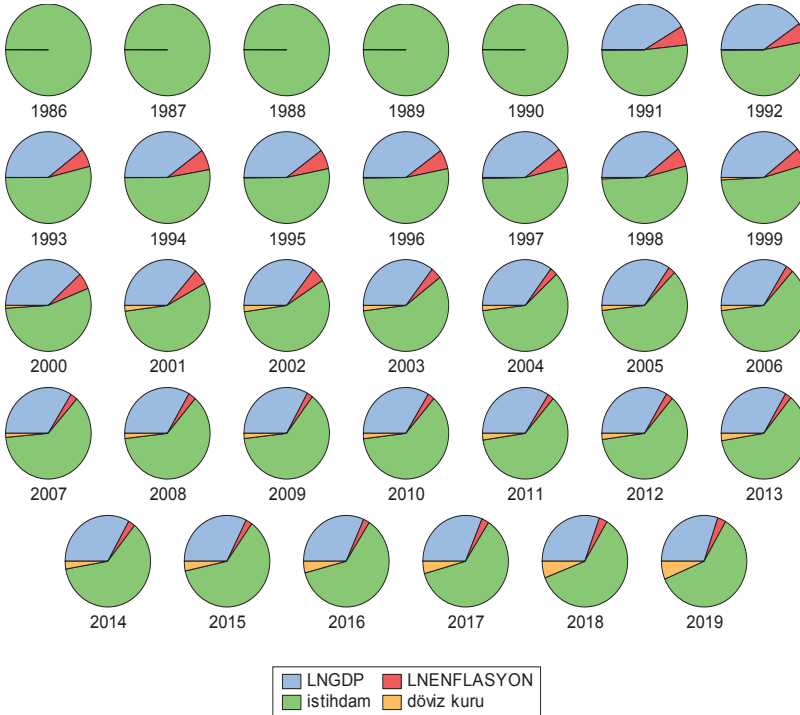
$$\Delta \text{Turizm Gelirleri} = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta \text{Döviz Kuru}_{t-i} + \sum_{i=1}^q \alpha_{1i} \Delta \text{İstihdam}_{t-i} + \sum_{i=1}^q \lambda_{1i} \Delta \text{Enflasyon} + \sum_{i=1}^r \lambda_{1i} \Delta \text{GDP}_{t-i} + \psi_1 + \mu_{1t} \quad (1)$$

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	Gözlem
Turizm Gelirleri	13.97	6.43	1.11	4.55	10.50	34
Döviz Kuru	1.34	1.49	1.38	4.58	14.43	34
İstihdam	4343.91	10530.52	2.00	5.06	28.91	34
Enflasyon	3.21	1.01	-0.02	1.27	4.24	34
GSYİH	26.54	0.83	-0.16	1.59	2.96	34

Not: Çarpıklık değeri < 0 ise; sola çarpık, Çarpıklık değeri > 0 ise; sağa çarpıktır. Basıklık değeri < 3 ise; basık, Basıklık değeri > 3 ise; diklidir.

Değişkenlere ait standart sapma değeri oynaklık göstergesini simgelemektedir. Bu değer en yüksek istihdamda görülmüş ve bu değişkeni turizm gelirleri takip etmiştir. Asimetrik dağılımı ifade eden çarpıklık değeri turizm gelirleri, döviz kuru ve istihdam için sağa çarpıktır; enflasyon ve GDP değişkenleri için sola çarpık olarak bulunmuştur. Son olarak da değişkenlerde kuyruk dağılımını ifade eden basıklık değeri turizm gelirleri, döviz kuru ve istihdam için dik iken, enflasyon ve GDP için basık olarak bulunmuştur.

Şekil 2. Değişkenlerin yıllara göre bağımlı değişkeni etkileme gücü.

Turizm gelirleri üzerinde etkili olan makro değişkenlerin yer aldığı şekil 2’de yıllar itibariyle en fazla etkinin istihdam üzerinde olduğu görülmektedir. Bu değişkeni GDP, daha sonra da döviz kuru izlemiştir. Son sırada ise enflasyon yer almıştır.

3.1. ADF Birim Kök Testi

ADF testi 1981 senesinde Dickey-Fuller tarafından geliştirilmiştir. Bu test için tahmin edilen eşitlikler (sabit ve sabitli trendli) sırasıyla eşitlik 2 ve 3’ de yer almaktadır (Dickey ve Fuller, 1981);

$$\Delta X_t = \beta_0 + \beta_1 X_{t-1} + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (2)$$

$$\Delta X_t = \beta_0 + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 trend + \sum_{i=1}^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (3)$$

Tahmin edilen eşitliklerde X değişkeni incelenen seriyi, Δ fark operatörünü ve k gecikme sayısını β ile λ parametreleri ve u_t ise hata terimini göstermektedir.

3.2. Phillips-Perron Birim Kök Testi

Phillips-Perron birim kök testi ADF ile benzer hipotezlere sahiptir. PP testi eşitlik 4 ve 5 yardımıyla tahmin edilmektedir (Phillips ve Perron, 1988):

$$Y_t = \hat{\mu} + \hat{\alpha} Y_{t-1} + \hat{u}_t \quad (4)$$

$$Y_t = \tilde{\mu} + \tilde{\beta} \left(t - \frac{1}{2} \lambda \right) + \tilde{\alpha} Y_{t-1} + \tilde{u}_t \quad (5)$$

ADF ve PP birim kök testleri alternatif hipotezin serinin durağanlığının test edileceği hipotezler aşağıdaki gibi ifade edilmektedir;

H_0 : Seri birim köklüdür (durağan değildir).

H_1 : Seri durağandır.

ADF ve PP birim kök testleri için test istatistiğinin kritik değerlerden büyük olması, H_0 hipotezinin reddedileceğini ifade etmektedir. Ele alınan değişkenlerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesi için uygulanan ADF birim kök testi ve PP birim kök testinden elde edilen bulgular tablo 3’ de yer almaktadır.

Tablo 3. ADF Birim Kök Testi ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

		I(0)		I(1)	
		t-stat	Olasılık	t-stat	Olasılık
ADF Birim Kök Testi	Turizm Gelirleri	-2.45	0.13	-6.3	0.00
	Döviz Kuru	3.69	1.00	-3.90	0.00
	İstihdam	-2.58	0.10	-5.89	0.00
	Enflasyon	-0.85	0.79	-4.79	0.00
	GDP	-1.49	0.52	-6.11	0.00
Philips-Perron Birim Kök Testi	Turizm Gelirleri	-2.33	0.16	-10.42	0.00
	Döviz Kuru	3.64	1.00	-4.03	0.00
	İstihdam	-1.93	0.61	-7.46	0.00
	Enflasyon	-0.97	0.74	-4.78	0.00
	GDP	-1.49	0.52	-6.11	0.00

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde temel hipotezin reddedileceğini belirtmektedir.

Yapılan birim kök testlerinden elde edilen bulgular Tablo 3'te belirtildiği gibidir. Tabloya göre ADF ve PP birim kök testleriyle incelenen değişkenlerin birinci dereceden durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.3. Fourier ADL (2017) Eşbütünleşme Testi

ADL denkleminde Fourier fonksiyonlarının ilave edilmesiyle Banerjee, Arçabiç ve Lee (2017) tarafından geliştirilen FADL eşitlik 6'daki gibi ifade edilmektedir;

$$\Delta Y_t = d(t) + \beta_1 Y_{t-1} + \gamma_1 X_{t-1} + \phi \Delta X_t + u_t \quad (6)$$

Eşitlikte belirtilen d(t) eşitlik 7'deki gibi açıklanmaktadır;

$$d(t) = \alpha_0 + \gamma_1 \sin(2\pi kt/T) + \gamma_2 \cos(2\pi kt/T) \quad (7)$$

Denklemdede; t trendi, T örneklem sayısını ve k Fourier frekans değerini ifade etmektedir. FADL testi için eş bütünleşme bulunmadığını ifade eden H_0 hipotezi, t anlamlılık testiyle incelenmektedir. Oluşturulması gereken hipotez ise aşağıdaki gibidir;

$$H_0 : \beta_1 = 0$$

FADL testi için kritik değerler, Banerjee, Arçabiç ve Lee (2017)'nin çalışmasında yer almaktadır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını incelemek amacıyla yapılan eş bütünleşme testi sonuçları tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4. Banerjee et al Eş bütünleşme Testi Sonuçları

	Frekans	Test İstatistiği	Kritik Değerler		
			1%	5%	10%
Turizm Gelirleri-Döviz Kuru	5	-5.86*	-2.97	-3.32	-4.00
Turizm Gelirleri-İstihdam	4	-6.37*	-3.03	-3.38	-4.07
Turizm Gelirleri-Enflasyon	4	-6.04*	-3.03	-3.38	-4.07
Turizm Gelirleri-GDP	3	-5.99*	-3.14	-3.51	-4.21

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde temel hipotezin reddedileceğini belirtmektedir.

Tablo 4'te Banerjee, Arčabić ve Lee (2017) eş bütünleşme testi sonuçları incelendiğinde ele alınan değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu görülmektedir. Yani ele alınan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır.

3.4. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Toda-Yamamoto testi VAR modeline dayanmaktadır. VAR modelinin serilerin en büyük durağanlık derecesi ($d_{\max}$) ve uygun gecikme uzunluğu (k) elde edildikten sonra ($k+d_{\max}$) seviyesinde VAR modeli elde edilmektedir ve aşağıdaki şekilde model ifade edilmektedir;

$$Y_t = \bar{w} + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \theta_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (8)$$

$$X_t = \bar{\theta} + \sum_{i=1}^k \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{d_{\max}} \theta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (9)$$

Denklemlerde belirtilen k uygun gecikme uzunluğunu, $d_{\max}$ maksimum bütünleşme derecesini ifade etmektedir. ε_{1t} ve ε_{2t} hata terimlerinin ortalamasının sıfır ve kovaryans matrisinin sabit olduğu varsayılmaktadır. Değişkenler arasındaki nedenselliği sınamak için kullanılan temel hipotez aşağıdaki gibi belirtilmektedir;

$$H_0: \alpha_{1i} = 0$$

$$H_0: \alpha_{2i} = 0$$

Belirtilen hipotezler WALD test istatistiği yardımıyla test edilmektedir ve elde edilen test istatistik değeri kritik değerden daha büyük olduğu durumda temel hipotez reddedilmektedir (Gazel, 2017). Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan Toda- Yamamoto Nedensellik Testi sonuçları tablo 5'de yer almaktadır.

Tablo 5. Toda Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	df	Olasılık
Turizm Gelirleri → Döviz Kuru	0.20	3	0.97
Döviz Kuru → Turizm Gelirleri	20.97	3	0.00*
Turizm Gelirleri → İstihdam	0.00	2	0.09***
İstihdam → Turizm Gelirleri	0.00	2	0.99
Turizm Gelirleri → Enflasyon	0.35	2	0.83
Enflasyon → Turizm Gelirleri	7.98	2	0.01**
Turizm Gelirleri → GSYİH	0.72	2	0.69
GSYİH → Turizm Gelirleri	0.27	2	0.87

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyelerinde temel hipotezin reddedileceğini belirtmektedir.

Yapılan nedensellik testi sonucuna göre; döviz kuru ile enflasyondan turizm gelirlerine doğru ve turizm gelirlerinden istihdama doğru tek yönlü nedensellik bulunduğu görülmektedir. Çıkan sonuçlar teorik olarak anlamlı sonuçlar vermiştir.

4. Sonuç

Turizm gelirlerinin ülke kalkınmasında sağladığı gelişmeler bu konunun irdelenmesini zorunlu kılmıştır. Yapılan çalışmada turizmde dünyada önemli bir yere sahip olan Türkiye için ampirik bir analiz yöntemi oluşturulmuş ve konu incelenmiştir. Ele alınan değişkenlerin kapsamlı olması konunun birçok alan ve sektör açısından incelenmesini sağlamıştır. İncelenen dönemin başlangıcı olarak turizmin ülkemiz açısından ivme kazandığı 1985 sonrası seçilmiştir. Geçmişten günümüze kadar olan bu geniş süreç içerisinde Türkiye'de turizm alanında yaşanan gelişmelerin incelendiği çalışmada karşılaştırma ve değerlendirmeler yapılmıştır. İncelenen zaman aralığının uzunluğu, kullanılan yöntemin güncelliği ve değişkenlerin kapsamı literatür açısından konuyu elverişli kılmaktadır. Bu çalışmada 1986-2019 yılları için Türkiye üzerine bir çalışma yürütülmüştür. Turizm gelirlerinin ülkemizde istihdam, enflasyon, GSYİH ve döviz kuru ile ilişkisi ampirik olarak saptanmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı yapılan eş bütünleşme analiziyle saptanmıştır. Yapılan nedensellik analiziyle de bu ilişkinin yönü belirlenmiştir. Nedensellik analizi sonucunda döviz kuru ile enflasyondan turizm gelirlerine doğru ve turizm gelirlerinden istihdama doğru tek yönlü nedensellik olduğu belirlenmiştir.

Turizm gelirlerinde yaşanacak gelişmeler ekonomide gelir ve harcamalar üzerinde çarpan etkisi oluşturarak makro değişkenleri de etkilemektedir. Türkiye gibi turizm faktörlerinin geliştiği ülkelerde elde edilecek gelir ülke büyümesine katkı sağlamaktadır.

Dönemsel olarak birçok etkinin görüldüğü Türkiye'de turizm gelirlerindeki artış istihdamı artırdığı gibi ülkeye döviz girmesine de katkı sağlamaktadır. Tüm bu olumlu etkilerin yanında turizmle ilgili birtakım handikaplar da oluşabilmektedir. Turizmde yaşanacak artışın tüketim artışını da beraberinde getireceği ve enflasyon oranında artışların oluşabileceği de düşünülmektedir. Ancak tüm bu etkenler göz önüne alındığında turizmin ülkelere sağladığı faydalar çok daha fazladır. Bu yüzden Türkiye'de gerekli alt yapının sağlanması, gerekli stratejilerin ortaya koyulması ve hizmet kalitesi ile niteliğinin artırılması gerekmektedir.

Ülkemiz birçok turizm alanını içinde barındıran jeopolitik bir yapıya sahiptir. Sahip olunan özellikler hem kış hem de yaz turizminin yapılmasına elverişlidir. Ancak sağlanan gelirler var olan özelliklerle paralellik göstermemektedir. Sektörde birçok alan ve kitleyi içinde barındırabilecek bir ortamın oluşturulması gerekmektedir. Turizmde yapısal olarak avantajlı bir ülke olan Türkiye'nin bu avantajı kullanabilmesi gerekmektedir. Kalkınmada ve sermaye oluşumunda turizmin önemli ve öncü bir sektör olarak belirlenmesi gerekmektedir. Turizme yönelik teşvik politikalarının uygulanması, yatırımcılara vergi başta olmak üzere birçok alanda kolaylıklar sağlanması turizme yönelik yatırımların atmasına neden olacaktır. Yatırımcıların turizme yönelmesi ülkemiz için döviz kaynağı oluşturmada önemli bir kaynak temini sağlayacaktır. Turizm sektöründe istihdam edilen kişilerin birçoğu mevsimlik işçilerden oluşmaktadır. Bu sektörde çalışan işçilerin niteliğinde sağlanacak iyileşmeler sektörün gelişmesine katkı sunacaktır. Tüketici talebinin farklı olduğu günümüz dünyasında bu talebi karşılayacak faktörlerin oluşturulması gerekmektedir. Bu amaçla Türkiye'de turizmin sadece belli bir mevsimle sınırlı kalmaması bu sürenin tüm yıla yayılmasının sağlanması gerekmektedir. Turizmin alanının sadece yaz veya kış turizm olarak sınırlandırılmaması sağlık, spor, kültür ve işletme turizm gibi birçok sektöre yansıtılması ülke ekonomisine olumlu katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akdağ, S. ve Seçilmiş, C. (2018). OECD ülkelerinde turizm gelirleri ile GSYİH arasındaki ilişki: dinamik panel ve panel Nedensellik analizi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2960-2977.
- Akın, A. (2018). Türk turizminin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkileri. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 3-23.
- Aktaş, C. (2005). Türkiye'nin turizm gelirini etkileyen değişkenler için en uygun regresyon denkleminin belirlenmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2), 163- 174.
- Albayrak, Ş. G. (2017). Türkiye'de reel döviz kurunun turizm gelirleri üzerine etkisi: 2010- 2017 dönemleri için ampirik bir uygulama. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4 (4), 134- 147.
- Ardahey, F. T. (2011). Economic impacts of tourism industry. *International Journal of Business and Management*, 6 (8), 206- 2015.

- Aydin, A., Darici, B. ve Taşçı, H. (2015). Uluslararası turizm talebini etkileyen ekonomik faktörler: Türkiye üzerine bir uygulama, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (45), 143-177.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jordá, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34, 877- 884.
- Banerjee, P., Arčabić, V. ve Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from crude oil market. *Economic Modelling*, 67, 114-124.
- Belloumi, M. (2010). The relationship between tourism receipts, real effective exchange rate and economic growth in Tunisia. *International Journal of Tourism Research*, 12, 550- 560.
- Bozgeyik, Y. ve Yoloğlu, Y. (2015). Türkiye'de turizm gelirleri ile gsyih arasındaki ilişki: 2002-2014 dönemi. *Journal of International Social Research*, 8(40).
- Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). Türkiye' de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(1), 37- 44.
- Çımat, A. ve Bahar, O. (2003). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme. *Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences Faculty Journal/Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(6), 1- 19.
- Delishe, J. ve Venne, S. (2005). Tourism in Canada and its various economic facets. *Statistics Canada*, No: 87, 57- 65.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: journal of the Econometric Society*.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for greece using causality analysis. *Tourism Economics*, 10(3), 305-316.
- Erkan, B., Kara, O. ve Harbalıoğlu, M. (2013). Türkiye'de turizm gelirlerinin belirleyicileri. *Akademik Bakış Dergisi*, (39), 1-20.
- Ersungur, Ş. M., Doru, Ö. ve Aslan, M. B. (2017). Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebinin sosyo-ekonomik belirleyicileri: panel veri analiz. *International Conference on Eurasian Economies*, Session 4C: Sektörel Analizler, 433-441.
- Faber, B. ve Gaubert, C. (2019). Tourism and economic development: evidence from Mexico's Coastline. *American Economic Review*, 109(6), 2245–2293.
- Gazel, S. (2017). BİST snai endeksi ile çeşitli metaller arasındaki ilişki: Toda-Yamamoto nedensellik testi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(52), 287-299.
- Gökovalı, U. ve Bahar, O. (2006). Contribution of tourism to economic growth in mediterranean countries: a panel data approach. *Anatolia An International Journal of Tourism And Hospitality Research*, 17(2), 155–168.

- Güneş, E. ve Kabadayı, B. (2015). Türkiye turizm talebini açıklamaya yönelik bir panel çekim modeli analizi. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 19(2), 31-46.
- Hepkorucu, A. ve Doğan, Ö. (2019). Turizm gelirleri için mevsimsel birim kök yapısının incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, 12(62), 1343-1351.
- İçöz, O. (1991). Enflasyonun turizm sektörüne etkileri. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 19-21.
- Işık, N. ve Bostancıeri, B. (2017). Analysis of the tourism flows from Europe to Turkey with panel gravity model. *Uluslararası Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 1-15.
- Katırcıoğlu S. (2009). Tourism, trade and growth: the case of Cyprus, applied economics, *Taylor and Francis Journals*, 41(21), 2741-2750.
- Lee, C.C ve Chang, C.P. (2008). Tourism development and economic growth: a closer look at panels. *Tourism Management*, 29, 180-192.
- Öncel, Y, İnal, A. ve Torusdağ, A. (2016). Türkiye’de reel döviz kuru-turizm gelirleri ilişkisi: 2003-2015 dönemi için ampirik bir uygulama. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2), 125-142.
- Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Polat, M.A. (2019). Turizm gelirlerinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(35), 2607-2617.
- Schubert, S. F., Brida, J. G. ve Risso, W. A. (2011). The impacts of international tourism demand on economic growth of small economies dependent on tourism. *Tourism Management*, 32, 377- 385.
- Surugiu, C., Leitão, N. C. ve Surugiu, M. R. (2011). A panel data modelling of international tourism demand: evidences for Romania. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 24(1), 134-145.
- Şahin, D. (2017). Akdeniz ülkelerinde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisinin analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 7(14), 115-124.
- Şen, A. ve Şit, M. (2015). Reel döviz kurunun Türkiye’nin turizm gelirleri üzerindeki etkisinin ampirik analizi. *E- Journal of Yaşar University*, 10(40), 6752- 6762.
- Şit, M. (2016). Türkiye’de turizm sektörünün istihdama katkısı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(1), 101-117.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- UNWTO Tourism Highlights (2010). International tourism. UNWTO, 2010 Edition, 2-12.
- Zengin, B. (2014). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisine reel ve moneter etkileri. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(1), 102- 12.